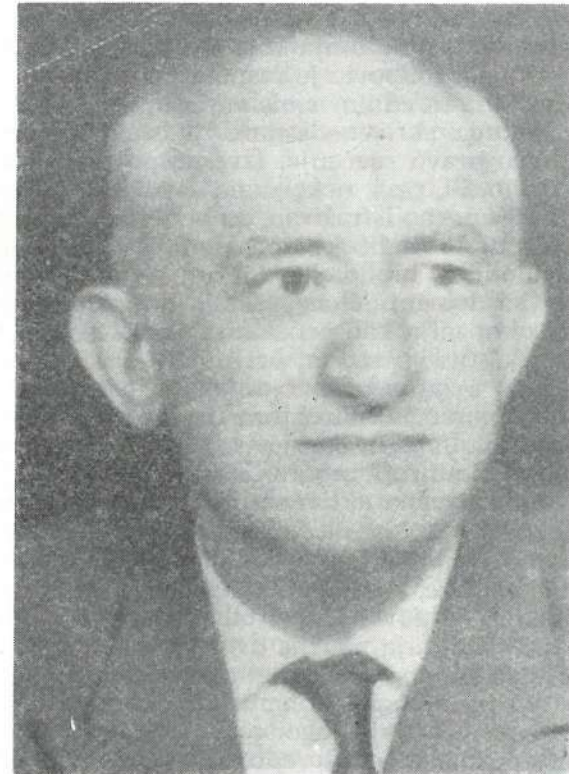

DOPRINOS AKADEMIKA PROF. DR MILENKA S. FILIPOVIĆA
IZUČAVANJU PROBLEMA NARODNE ZDRAVSTVENE KULTURE

Srebrica KNEŽEVIĆ

U PROTEKLOJ, 1969. GODINI NEUMITNA SMRT OTELA JE IZ REDOVA Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije više njenih članova. Sekcija za SR Srbiju i ove i ranijih godina izgubila je nekoliko dragocenih i nezamenjivih pregalaca. Među njima sa dužnim

Akad. prof. dr Milenko S. Filipović

poštovanjem izdvajamo akad. prof. dr Milenka S. Filipovića, profesora etnologije koji se godinama intenzivno bavio, sa podjednakim intere-

sovanjem i problemima etnomedicine i svim ostalim etnološkim pitanjima. Prekinut životni put dr Milenka Filipovića, člana našega društva predstavlja osetan gubitak veoma aktivnog vodećeg istraživača na polju zdravstvene kulture. Nama čini posebnu čast da svima koje interesuje narodna zdravstvena kultura reprezentujemo samo jedan vid delatnosti Filipovića, poznatog naučnog radnika u etnološkim krugovima u zemlji i jedno od imena jugoslovenske etnologije vrlo poznato i u inostranstvu.

Milenko S. Filipović rođen je 8. novembra 1902. godine u Bosanskom Brodu gde su mu roditelji trenutno živeli. Školovao se u Bosni gde je 1921. godine maturirao i upisao se na Beogradski univerzitet. Posle završenih studija kod Jovana Cvijića, Tihomira Đorđevića i Jovana Erdeljanovića, oduševljen za naučni rad, Filipović pun elana započinje istraživanja u narodu. Mada je počeo svoju karijeru prvo kao suplent u Velesu, zatim u Skoplju, uvek je vezan za svoje uže etničko supleto i oblasti, Visoko. Filipović uzima za tezu „*Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog (u Bosni)*” a odbranio je 1928. godine. Dve godine posle odbranjene disertacije Filipović je postavljen za docenta na Filozofskom fakultetu u Skoplju a 1937. godine izabran je za vanrednog profesora.

Naučnoistraživački rad u tome periodu, vezan je, prirodno, prvenstveno za najinteresantnija pitanja koje je etnički sveža Makedonija pružala. Ali i više od toga. Filipović je raspoložujući izuzetnom energijom, odličnim zdravljem i izvanrednim smislom za prilagođavanje uspevao da otkrije mnoge, veoma skrivene strane ljudskog intimnog života i da pronikne u njihovo pravo značenje. Izvesne pojave je on u našoj nauci o narodu prvi uočio, ili, prvi, neke samo zapažene pojave sistematski (i po desetak godina) uporno istraživao, da bi, onda, kad je smatrao da ima dovoljno argumenata, obradio kao problem. Za vreme okupacije Filipovićeve stan je demoliran, biblioteka dobrim delom razvučena a rukopisi i dragoceni spisi su dobrim delom nestali. Filipović tada prelazi u Beograd gde provodi okupaciju kao penzionisani profesor da bi posle oslobođenja nastavio sa aktivnim radom prvo u Etnografskom muzeju u Beogradu (1945—1950) a zatim u Etnografskom institutu SANU gde je bio i naučni saradnik i pomoćnik direktora sve do 1955. godine, kada, po pozivu Filozofskog fakulteta u Sarajevu, prelazi za tamošnjeg redovnog profesora etnologije i antropogeografije, u kome je zvanju i penzionisan.

Veoma plodna naučna aktivnost Filipovića i njegov društveni rad bili su u prvom redu vezani za Etnološko društvo Jugoslavije i Savez folklorista. Po broju bibliografskih jedinica (375 knjiga, studija i članaka, ne računajući prikaze, kritike i popularne članke) i naučnoj vrednosti tretiranih problema, Filipović je, prirodno, pozivan na sve važnije naučne skupove, u sva ozbiljnija naučna društva u zemlji i inostranstvu. Redovni član Internacionalnog društva etnologa i antropologa učestvovao je uvek sa referatom na mnogim kongresima geografa, etnologa, balkanologa, slavista, za proučavanje jugoistočne Evrope i dr. stičući i na taj način krug ličnih poznanstava i saradujući sa brojnim evropskim i nekim američkim institucijama. Filipović je objavljivao u svim našim vodećim časopisima i poznatim svetskim publikacijama, a u nekim od njih Filipović je bio i član uredništva.

Plodan životni put Milenka Filipovića, redovnog člana Matice srpske u Novom Sadu i redovnog člana Akademije nauka Bosne i Hercego-

vine iznenada je prekinut 22. aprila 1969. godine, nešto posle dodeljene mu nagrade za životno delo, za njegov neumorni plodonosni rad na izučavanju oblasti Visoko i kulturnih prilika u Bosni.

Filipović je bio sasvim osobena, istraživački radoznala i nemirna priroda. Stalno u pokretu, uvek sa spremnim papirićima za zapise, u kontaktu sa brojnim informatorima, neprestano je pronalazio nove i nove teme. U neprekidnoj stvaralačkoj aktivnosti proveo je Filipović punih 45 godina rada i za to vreme napisao čitavu biblioteku knjiga, naučnih rasprava, članaka i priloga. Bilo da su većeg ili manjeg obima, nekad samo beleške, uvek su iz druge oblasti, i čini se, da skoro nijedno poglavlje Filipović nije izostavio da dotakne. Filipović je delao i fragmentarno dajući prikaze naučnih sastanaka, objavljujući recenzije i kritike najznačajnijih dela iz naše i svetske etnološke literature, pružajući nesebično svima ono što je po njegovom mišljenju za etnološku problematiku značajno.

Kontinuiranu stvaralačku aktivnost zaustavljenu na 375 bibliografskom broju teško je ukratko prikazati. Doprinos i značaj prof. Filipovića sagledaćemo kroz one radove i dela sa etnomedicinskom problematikom pošto dosada analiza ove delatnosti prof. Filipovića, koliko nam je poznato, nije učinjena.

U granicama narodne zdravstvene kulture Filipović je objavio 24 priloga a da se pri tome nije ponavljao. Gotovo svi su terenski etnološki podaci koje je Filipović upotpunjavao istraživanjima u predanju izvorima ili ih ilustrovao statističkim podacima, već prema vrsti problema i načinu na koji im je prilazio.

Na početku svoje karijere Filipović je sledbenik poznate antropogeografske „Cvijićeve škole”. Ovoj školi Filipović ostaje veran do kraja svoga života ali u njegovim radovima a naročito studijama jaka je i izražena etnološka orijentacija.

U svojim brojnim knjigama a naročito monografijama o pojedinim oblastima Borovica¹⁾; Vogošća i Bioča u Bosni²⁾; Severna Veleška sela³⁾; Debarski Drimkol⁴⁾; Golo Brdo⁵⁾; Glasinac⁶⁾; Has pod Paštrikom⁷⁾; Takovo⁸⁾; Rama u Bosni⁹⁾; i drugim uvek je davao podatke o položaju i tipu naselja, o snabdevanju vodom i o hidrografskim prilikama. Klima i njen uticaj na narodna shvatanja o zdravlju i bolesti, pored sačuvanog predanja o epidemijama u prošlosti, ponekad su sasvim detaljno obrađena poglavlja veoma interesantna sa stanovišta zdravstvene kulture. Filipović je brojnim primerima tvrdio da je narodno shvatanje o bežanju od bolesti, naročito od kuge, u izvesnim krajevima bilo toliko rasprostranjeno da je često bilo i povod seobi stanovništva. Verovanje da je moguće pobeći od epidemija bilo je povod pomeranja čitavih porodica, te je Filipović, na konkretnim primerima naselja pokazao kako je došlo i do različitog razmeštaja i složene etničke i konfesionalne strukture stanovništva¹⁰⁾.

Više različitih etnomedicinskih pitanja obradio je Filipović u svojoj knjizi *Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini*¹¹⁾ dok je u zajedničkoj knjizi sa Persidom Tomić, *Gornja Pčinja*¹²⁾ sadržano lepih i interesantnih detalja koji su vezani za porođaj, negovanje i rast deteta, kao i za svadbene običaje.

Za razliku od navednih knjiga, u pojedinačnim člancima, koji sa specifičnih aspekata osvetljavaju pojedine probleme zdravstvene kulture

tretirana su različita pitanja. Stoga ćemo sve članke bez obzira na vreme nastanka svrstati u nekoliko grupa po srodnoj problematici.

Etnomedicinsko antropološka orijentacija zastupljena je u radu *Deformisanje lubanje u Jugoslaviji*¹³). Na osnovu podataka sa pojedinih naših područja prikazano je stalno delovanje žena, majki i baba, koje su masažama ili utegama, još kod novorođenčeta, a zatim i kod veće dece, iz generacije u generaciju, nastojale da svoja shvatanja o lepom obliku, glave, nosa, brade, nametnu. Ovaj članak je daleko od etnološko antropološke deskripcije kako su ga neki shvatili već je upravo potkrepljen specifičnim tumačenjima uobičajenih deformacija i Filipovićevom tezom o starini ove balkanske pojave.

Posmatranje o telesnim i duševnim osobinama stanovnika Skopske kotline, objavljeno u Socijalno-medicinskom pregledu¹⁴) opširna je i obimna studija.

Pitanjima planiranja porodice posvećen je Filipovićev osvrt *Kontrola rađanja na Glasincu*¹⁵). Mada na veoma skućenom prostoru, i samo u beleški Filipović ipak ukazuje na značaj pojave koja je veoma rasprostranjena kod mnogih naroda. U našim oblastima gde je poznata plodnost stanovništva, ograničavanje broja dece utoliko je bila interesantnija pojava. Prišavši ovim pitanjima sa istorijske tačke, uz proučavanje doseljavanja stanovništva i ekonomskih prilika Filipović je ovu pojavu koja je novijeg porekla u posmatranoj oblasti protumačio kao posledicu teških ekonomskih prilika do kojih je dovela prenaseljenost. Deobe zadruga, odlaženje na razne službe pa i iseljavanja pokazala su se kao nedovoljna. Kao nužna posledica javila se kontrola rađanja i razvio čitav sistem primene različitih sredstava. Interesantno je što Filipović u zaključku daje svoju prognozu smatrajući da će vremenom doći do osetnog smanjenja populacije. Isto tako prekidi trudnoće izazvani intervencijom nestručnih lica i bolesti koje nastaju kao posledice namernih pobačaja narušice zdravlje ženskog dela stanovništva, konstatuje autor.

Filipovićeve orijentacije prema sociomedicinskim pitanjima obuhvata nekoliko značajnih problema koje je Filipović protumačio u širokoj etnološko-istorijskoj perspektivi. Razbijajući konvencionalne forme Filipović posmatra *Brak između prvih srodnika*¹⁶) i nevolju bešćednosti zbog koje se pribegava uzimanju bračnog pomoćnika¹⁷). Oba priloga su studije u kojima je etnolog tražio objašnjenje, uzroke same pojave, njen razvoj i današnje stanje. To je bio veliki posao da se prouče ljudski intimni životi, ljudske slabosti i da se sazna o pojavama u kojima se inače nerado govori. Sakupljajući ovaj materijal pune dvadeset i tri godine, Filipović je utvrdio za patrijarhalnu sredinu ekstremnu pojavu, koja bi bila vrsta brakolomstva. Pojava da u braku, pored živa muža žena uzima bračnog pomagača navela je Filipovića na analizu svih podataka kojima je raspolagao te je postavio tezu o nužnosti ovakvih odnosa, tezu o eugeničnim razlozima, jer je na prvome mestu potomstvo, rod, nastavljanje kulta. Bilo da se radi o ženi koja kraj živoga muža rađa bolešljivu decu, ili da se radi o supruzima koji su bešćedni, takva ponuda se, po narodnom shvatanju ne sme odbiti. No najzanimljiviji su slučajevi kad majke odnosno svekrve svoju tek obudovelu snahu nagovaraju da pribegne mogućnosti da sa kakvim putnikom ili naočitim, zdravim susedom osiguraju potomstvo i omogućće produženje imena, imanja, slave. No veoma je realno tumačenje da su

žene, nalazeći se u nezavidnoj situaciji jer su ostale iza smrti muža bešćedne, same se odlučivale na takav korak, prvenstveno da bi učvrstile svoj položaj. Istovremeno one su se posredstvom deteta vezivale i za imanje, odnosno porodicu pokojnika. Dete koje se iz takvih odnosa rodi, predstavljalo je radost za dom koji bi se inače ugasio. Dete se računalo i nasledivalo je „oca“, mada mu je pravi, biološki otac sasvim drugo lice.

U grupu sociomedicinskih problema spada i studija *Samoubistvo u predelu Takovu*¹⁸). I ovo je jedna od pojava o kojoj se u narodu nerado govori, pogotovu u kućama i rodovima koji su pretrpeli takve tragedije. Bazirajući svoja istraživanja i polazeći od topografske nomenklature i legendi, preko podataka iz naroda, dokumentujući ih statističkim podacima Filipović iznalazi uzroke ovoj pojavi vezujući je za određene društveno-ekonomske odnose, koji su sa svoje strane okarakterisali pojedina vremenska razdoblja (1804—1850; 1850—1900; 1901—1949; 1950—1956). Interesantan je rezultat koji ukazuje da je relativno mali procenat samoubistava zbog bolesti ili siromaštva već su uzroci razočarenje, nesrećna ljubav, neverstvo a ima primera da posle ubistva ubica izvrši samoubistvo i presuđuje sam sebi.

Na kraju, u istu grupu svrstali bismo i godinama zaboravljeni ogroman materijal sa izvanrednim podacima sakupljenim po selima od strane sveštenih lica. U uvodu opsežnog članka *Narodni život Srba u severno-istočnoj Bosni prema jednoj anketi 1911*¹⁹), Filipović ističe značaj dr Riste Jeremića koga su 1909 godine nehigijenski postupci i štetni običaji potakli da pokrene široku akciju radi njihova suzbijanja. Rista Jeremić je tada održao predavanje a zatim nastojao da se oformi i pošalje raspis svim parohijama i crkvenoškolskim opštinama. Rezultat je bio izvanredan zahvaljujući lepom broju odgovora, ali koji su sve do 1960. godine tavorili zabačeni i tek Filipovićevom akcijom i publikovanjem iste godine ovaj dragoceni materijal vezan za dobro poznavanje života i običaja jednog dela bosanskog stanovništva postaje dostupan naučnim krugovima.

Orijentacija na čisto etnomedicinske probleme obuhvata više Filipovićevih opsežnih radova. Sintetički prikaz etnomedicinskih prilika u Makedoniji Filipović je spremio za nastup na XIV Naučnom sastanku istoričara zdravstvene kulture koji se 1965. godine održao u Skoplju i na Ohridu, ali, kome na žalost Filipović zbog bolesti nije prisustvovao. Rad pod naslovom *Narodna medicina u Makedoniji* je objavljen²⁰) i predstavlja izvanredno pregledan prikaz niza etnomedicinskih problema kojima se Filipović godinama bavio.

Pojedini medicinski običaji što ih je Filipović analizirao u svojim raspravama kao *Kult zmijske u okolini Skoplja, zmijske koje donose sreću, zdravlje i plodnost*²¹), zatim *Govedarev kamen na Ovčem polju*²²) kao i *Kult Stevana Dečanskog*²³) zbir su etnomedicinskih shvatanja i prakse. Istovremeno oni su proizvod nemoći i neznanja i ujedno veoma razvijene narodne fantazije. Da je zmijski posrednik između žene i plodnosti, ili da pojedina oruđa²⁴), kamen neobičnog oblika ili drvo služe u svrhe mađijskoga lečenja, pa i pravljenje metalnih²⁵) ili voštanih votiva²⁶) u cilju izlečenja, prema tvrđenju Filipovića, pojave su koje karakterišu dinamiku narodnog života, narodnog rasuđivanja, njegove težnje da pobedi bolest, nedaće i smrt. U svim pobrojanim radovima neposredno je

prisutna ideja kontaktne magije koja je i korišćena u isceljenju, pa se shodno tome metalni lik ruke, noge, usta, oka, dela tela koji je i bolestan stavljao direktno na oboleli deo, od čega se očekivalo poboljšanje pa i izlječenje.

Iz oblasti praktične etnomedicine Filipović je objavio nekoliko veoma značajnih priloga. *Lekaruša iz Tešnja*²⁷⁾ dotle nepoznat zbornik narodnih lekova, pisana 1835. godine skreće na sebe pažnju kako po materiji medicini i ukazuje na tesne srpsko-cincarske odnose. Beleške *Novi podaci o beleženju boginja u staro doba*²⁸⁾ prikazuje delatnosti narodnih lekara, koji su, idući po narodu „navrtali ospice” ili „bilježili decu od krasta”. Ovi vešti ljudi su srebrnom kašičicom skidali maju sa obolele dece i na zdravu prenosili služeći se srebrnom iglom ili jednostavno običnom peruškom.

Filipović, zanimajući se za ličnosti nosioce etnomedicinske tradicije, pored narodnih lekara o kojima ima podataka u već pominjanim radovima ima i dve manje monografije: *Hadži Lazar Jovanović, učitelj i lekar u Tešnju i Tuzli*²⁹⁾ i opširniju raspravu *Hećimi Dimitrija i Zaharija Parlici*³⁰⁾ u kojoj se navode sve veštine lečenja njihova kao i mesta u koja su se selili i svojom veštinom ljudima pomagali. Oba brata pripadaju porodici u kojoj je ljubav prema veštini lečenja naročito negovana i predavana iz generacije u generaciju.

Posebnu grupu čine radovi koji obuhvataju narodnu ishranu u okviru zdravstvene kulture. Sedam raznovrsnih radova ukazuje na pojedine pojave: *geofagiju*³¹⁾ (kod dece i odraslih) sakupljanje³²⁾ i korišćenja bilja i lekovitih supstanci a sasvim posebna je i bogato dokumentovana studija *Žir u ishrani balkanskih naroda*³³⁾, *Kačkavalj u Makedoniji*³⁴⁾ je informativni članak bez dublje analize. Ovi nedostaci ispravljani su u člancima *Slad ili slada*³⁵⁾ kao i u članku *Kiselica ili buza*³⁶⁾. Članak opšte sadržine o ishrani južnosrbijanskih seljaka³⁷⁾ čini lepu i zaokrugljenu celinu iz ove oblasti.

Navedeni radovi iz oblasti zdravstvene kulture pokazuju koliko je Filipović široko zahvatao problematiku. U odnosu na ostala polja u etnologiji skoro se može reći da je teško pisati o antropogeografskim ili etnološkim pitanjima a da o njima, iz bilo koje oblasti Filipović već nešto nije objavio. Ipak najveći broj njegovih radova vezan je za Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu. Zatim dolazi uža Srbija, Vojvodina a ima priloga i iz Metohije. Filipović je vršio proučavanja kod Arbanasa i na drugim stranama van naše zemlje čineći često upoređivanja sa etnografskim činjenicama kod drugih naroda. Polazeći od literature kojoj nije verovao, Filipović je predano proveravao podatke, sam vršio istraživanja da bi na osnovu sopstvene analize prišao bliže poreklu i starini pojedine pojave.

Bogatstvo i raznovrsnost Filipovićevog opusa mora svakoga naterati da prizna istinu, da je Filipović od naših etnologa najplodniji. Od problema do problema u etnomedicini, preko najraznovrsnijih oblasti nacionalne etnologije Filipović je zahvatao Balkansku i svetsku problematiku sa podjednakom lakoćom. Znao je da odabere problem, izloži ga i dokaže. No i pored toga u izvesnim tumačenjima data su i oprečna mišljenja Filipovićevim tvrdnjama. Međutim i različita gledišta i nesla-

ganje sa pojedinim tezama ne umanjuju Filipovićev doprinos prvenstveno u originalnim i dokumentovanim tumačenjima.

Doprinos prof. Filipovića i pored velikog značaja njegovih radova time još nije iscrpen. Ovaj veliki i neumorni naučni radnik ima poseban značaj u vaspitavanju niza generacija koje su izlazile sa Skopskog i zatim sa Sarajevskog univerziteta. Uvek zanesen u predavanje znanja, pun oduševljenja za istraživački rad na terenu umeo je da oduševi i zanese za etnološku problematiku svoje studente i da zajedno sa njima pešači kilometrima da bi došao do zabačenijeg i interesantnijeg predela.

Mada nismo spadali u đake i saradnike profesorove, od onih koji su mu za života bili bliski može se saznati da je saradnja sa Filipovićem zahtevala veliki napor, stalnu koncentrisanost i da se skroman, strog ali pravičan Filipović uvek oduševljavao radom za koji je umeo da zainteresuje pa i na rad da nagoni.

Do poslednjeg daha života akad. prof. dr Filipović je neumorno stvarao. Plodna naučnička delatnost Filipovićeve i radovi ostali u posmrtnoj zaostavštini potvrđuju neumoran, neiscrpan istraživački duh, prirodu pravog etnologa.

Napomene

- ¹⁾ Srpski etnografski zbornik (u daljem tekstu SEZB) XLVI, Beograd 1930 SEZB, Beograd 1930. ²⁾ SEZB LI, Beograd 1934. ³⁾ Skoplje 1939. ⁴⁾ Skoplje 1940. ⁵⁾ Antropogeografsko-etnološka rasprava, SEZB LX, sv. 2, Beograd 1950. ⁶⁾ Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XII, Balkanološki institut, knj. 2., Sarajevo 1958. — ⁷⁾ SEZB LXXV, Beograd 1959. — ⁸⁾ SEZB LXIX, Beograd 1955. — ⁹⁾ isto, str. 38—39. — ¹⁰⁾ SEZB LIV Beograd 1939. — ¹¹⁾ SEZB XVIII Beograd 1955. — ¹²⁾ — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. X, Beograd 1935. — ¹³⁾ Socijalno-medicinski pregled, X Beograd 1938. — ¹⁴⁾ Pregled, god VII knj. IX sv. 119. Sarajevo 1933. — ¹⁵⁾ Brak između prvih rođaka (bint amm) kod srpskohrvatskih muslimana, Sociologija br. 3—4, Beograd 1959. — ¹⁶⁾ Bračni pomoćnik kod Srba i Hrvata, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Radovi VII, 143—162, Sarajevo 1957. — ¹⁷⁾ Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Radovi X, Sarajevo 1958. 157—201. — ¹⁸⁾ Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. IV Tuzla 1960. 198—332. — ¹⁹⁾ Zbornik radova sa četrnaestog naučnog sastanka Skoplje—Ohrid, Beograd 1965., 165—185. — ²⁰⁾ Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 25, Miscellanea 1, 136—149. — ²¹⁾ Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XII Beograd 1937. 20—29. — ²²⁾ Kult Stevana Dečanskog na Ovčem Polju, Hrišćansko delo III Skoplje, 1937. 180—195. — ²³⁾ Drveni topuz ili kijača kao sredstvo za madjijsko lečenje kod Arbanasa u Makedoniji, Etnološki pregled IV Beograd 1963, 135—139. — ²⁴⁾ Metalni votivi kod pravoslavnih Srba, Glasnik Skopskog naučnog društva XV—XVI (1935—1936) 241—253. — ²⁵⁾ Slavonski votivi od voska, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu knj. VIII 98—99. — ²⁶⁾ Miscellanea 1, Beograd 1937, 150—157, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda knj. 25. — ²⁷⁾ Glasnik Srpskog naučnog društva XV—XVI, Skoplje 1936. 413—415. ²⁸⁾ Pregled, Sarajevo 1939. 46—53. — ²⁹⁾ Miscellanea 3. Beograd 1940. 307—216. Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 41. — ³⁰⁾ Geofagija u našem narodu, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu IV Beograd 1929. 101—104. — ³¹⁾ O pribavljanju životnih namirnica sakupljanjem kod Srba i Makedonaca, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija XI Sarajevo 1956. 123—139. — ³²⁾ Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena XXXVII Zagreb 1953. 17—38. — ³³⁾ Kačkavalj u Makedoniji i Srbiji, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XX 125—128. — ³⁴⁾ Slad ili slada, starinsko jelo u Vojvodini, Zbornik Matice srpske 16. Novi Sad 1957. 128—130. — ³⁵⁾ Zbornik Matice srpske 15. Novi Sad 1956. 62—68. — ³⁶⁾ Ishrana južnosrbijanskog seljaka, Socijalnomedicinski pregled IX Beograd 1937. 158—162.